

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Adana Vilayeti Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Marûzat ve Düşündürdükleri

A Request Made To Sultan Abdulhamid II About Adana Province And Thoughts It Provoked

Özlem Muraz BUDAK^{a*}

^a Dr.Öğ.Üyesi,Gaziantep Üniversitesi,Nizip Eğitim Fakültesi, Gaziantep/Türkiye
ORCID: 0000-0001-7882-9087

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Nisan 2022

Kabul tarihi: 17 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Adana,
Cizvit,
Protestan,
Misyoner,
Ermeni,
Çerkez,
Göç,
Kadın

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 1, 2022

Accepted :June 17, 2022

Keywords:

Adana,
Jesuits,
Protestants,
Missionary,
Armenian,
Circassian,
Immigration,
Women

ÖZ

İçte ve dışta meydana gelen bütün olaylardan anlık haberdar olmak isteyen Sultan II. Abdülhamid'e gönderilen resmî ve özel maruzat ve jurnallerden günümüze ulaşabilenler tarih çalışmaları bağlamında son derece önemli kaynaklardır. Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan ve 1891'de bir imam tarafından yazılarak padişaha sunulan maruzat da bu bağlamda değerlendirilerek ele alınmıştır. Dönemin olaylarına resmî perspektifin dışında bireysel bakışın verilmiş olması ve çözüm yollarının önerilmesi ayrıca kıymete haiz olarak değerlendirilmiştir. Bu maruzatta; Cizvit ve Protestanların Adana ve çevresindeki misyonerlik faaliyetleri, bunlarla ilgili duyulan kaygılar, Çerkez muhacirlerinin iskân sırasında karşılaştıkları sorunlar, Ermeni isyanlarında kamu görevlilerinin sorumlulukları, Nusayri olaylarının altında yatan nedenler, Kolera salgını, kadınların eğitimsizliğinin açtığı sorunlar, Adana valisinin çarpık ilişkileri iddiaları, kamu hizmetindeki suiistimaller gibi dönemin gündemini meydana getiren önemli olaylar yer almakla birlikte padişah ve hükümet bilgilendirilmekle kalmamış sorunlarla ilgili çözüm önerileri de sunulmuştur. Diğer yandan tarihsel gerçeklerin ideolojik nedenlerle bağlamından koparılması ve çarpıtılması, dönemin toplumunun dini bilgi ve becerilerinin yetersiz olduğunu göstermesi bakımından bu bağlamda önemlidir.

ABSTRACT

The official and private requests and denuncements sent to Sultan Abdulhamid II, who wanted to be instantaneously informed about all the incidents happening inland and outland, are remarkably important sources in the context of historical studies. The request, which constitutes the primary source of our study and was written by an imam in 1891 and submitted to the Sultan, was evaluated and discussed in this context. Apart from the official perspective, providing an individual outlook to the incidents of that era and suggesting solutions were also considered valuable. In this request, the Sultan and the Government were not only informed about the important incidents that constituted the agenda of the era, but also solutions were presented for the problems such as the Jesuits and Protestants' missionary activities in Adana and its surroundings along with concerns about them, the problems faced by the Circassian immigrants during the resettlement, the responsibilities of public officials in the Armenian revolts, the reasons behind the Nusayri incidents, the epidemic Cholera, the problems caused by illiteracy of women, the allegations of indecent relations of the Adana governor, and the misconduct in public service. On the other hand, decontextualization and distortion of historical facts for ideological reasons is important in this context as it shows that the religious knowledge and skills of the society of the period are insufficient.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ozlembudak@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In the context of historical studies, the official and private petition and informings sent to Sultan Abdulhamid II, who wanted to be instantly informed about all events taking place inside and outside, are extremely important sources. In this context, the request, which was written by an imam in 1891 and presented to the Sultan, was also evaluated and discussed. It is significant in that it reflects the country's political, social, cultural, and educational situation in general, as well as the province of Adana in particular, and sheds light on a variety of events.

In this exposure; The missionary activities of Jesuits and Protestants in Adana and its surroundings, the concerns about them, the problems faced by the Circassian refugees during the resettlement, the responsibilities of public officials in the Armenian rebellions, and the reasons underlying the Nusayrî events are included. In addition, there are important events that formed the agenda of the period such as the cholera epidemic, the problems caused by the lack of education of women, the allegations of the wrongful relations of the Adana governor and the abuses in the public service. In addition to this, the sultan and the government were not only informed, but also suggestions for solutions to the problems were presented.

The determinations of Kafzâde Yusuf Izzet Bey, as well as Missionary Activities of Jesuits and Protestants, Nusayris, Women's Education, Armenian Revolt activities and Coast Guard Consultancy, Adana Cholera Epidemic, Caucasian Immigrants, Officers, Opinions about Adana Governor, Family Nepotism (Nepotism)) were gathered under various headings.

We think that request is important but it is not only about reporting what is progressing on in the provinces to the center and complaining about it, but also about offering solutions. The fact that historical truths are decontextualized and distorted for ideological reasons is significant in this context because it demonstrates that the religious knowledge and skills of the period's society were insufficient.

In this context, it is a remarkable point to note that the ignorance of the Muslim people, as well as their benevolent and self-sacrificing works for the Muslim society, were influential under the success of the Jesuit and Protestant missionaries, who were said to have gained the great love, appreciation and favor of the people of the region. It is stated that the Muslim society lacks even the most basic Islamic knowledge, let alone modern knowledge.

In this context, it is a remarkable point to note that the ignorance of the Muslim people, as well as their benevolent and self-sacrificing works for the Muslim society, were influential under the success of the Jesuit and Protestant missionaries, who were said to have gained the great love, appreciation and favor of the people of the region. It is stated that the Muslim society lacks even the most basic Islamic knowledge, let alone modern knowledge.

In addition, Kafzade wanted the liberation of the society by educating not only men but also women, and wanted secondary schools to be opened instead of women's madrasas. We think that Abdülhamid II is important in terms of showing that modern educational institutions are also accepted by the conservative part of the society.

It is possible for the missionaries to evaluate their work among the Nusayris, who constitute a significant population in the region, as a success in terms of their conversion to Christianity and the increasing tensions with the Sunni Muslim community. Although the efforts of the missionaries caught the attention of the state and tried to control it, it is difficult to say that they were successful.

In the past, as today, there were epidemic diseases that shook the life of the state and society. In this context, a cholera epidemic that started in Aleppo reached Adana in a short time due to the weakness in quarantine practices. In the face of the epidemic, it is noteworthy that the local government was encouraged to pay attention to cleanliness, to burn tar and dung in front of the houses, and to drink cognac, although it is haram. Kafzâde was disturbed by the suggestion of drinking cognac, and the fact that Adana's salvation was not tied to these measures but to pure prayer shows that he could not prevent his professional sensitivity from coming to the fore at one point.

The Armenian events in Adana and its environs were not predicted by chance, but rather as a result of an accurate assessment of current events. It would not be unreasonable to believe that the Armenian events would not have occurred if the warnings expressed in the exposé had been heeded.

In Request, there are serious accusations and allegations leveled against the governor of Adana. However, we have no way of knowing whether or not they are true. If the governor's allegations are true, however, he claims there is a serious situation. If it is false, it will be slandered, which is just as bad. Because the person making the accusations is a devout Muslim and an imam. Indeed, unexpected attitudes from a person who served as governor of Adana during a sensitive period are crucial in revealing the state's impasse.

Despite this, the governor's complaint that he doesn't come to the mosque makes little sense, as he says, "It is very rare that he comes to the mosque, even for Friday prayers." Because not attending the mosque will cause less harm to the religion and belief than if such a person attends the mosque.

Aside from the appointed local administrators' ignorance, chronic diseases such as personal welfare concerns, indulgence in pleasure and pleasure, indifference to public affairs, injustice, and nepotism, which are unavoidable in employment, have resulted in poor decisions.

Finally, in the exposure, we are faced with the painful scenes similar to the painful scenes experienced by the Circassians 150 years ago, when the Russians left their homeland and migrated to Adana, 150 years later, as a sad example of the migration and suffering caused by the Russians, but this time by the Ukrainians, that history repeats endlessly.

Giriş

Birçok iç ve dış problemlerin yaşandığı son dönem Osmanlı tarihi ve bu alandaki çalışmalar günümüz Türkiye'sini de şekillendirmiş olması bağlamında ayrı bir öneme sahiptir. Diğer taraftan çok geniş topraklara sahip ve farklı toplumsal grupları barındıran Osmanlı Devleti'nde yerel çalışmaların önemi yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Olayların resmi yazıların dışında sivil bakış açılarının ortaya konmasıyla çok daha sağlıklı değerlendirilebileceği düşüncesinden hareketle böyle bir çalışma yapmak uygun görülmüştür.

1891'de Sultan II. Abdülhamid'e sunulan maruzat, bir din adamı tarafından duyulan veya şahit olunan olaylar ile kişisel düşüncelerinin devlet yöneticilerine iletilmesini konu almaktadır. Maruzat, bir din adamının gözüyle ülkenin o günkü siyasal, sosyal, kültürel ve eğitim durumunun yansıtılması bakımından önemli olup birçok olaya ışık tutacak niteliktedir. Özellikle ülkedeki Cizvitlerin misyonerlik faaliyetleri, Ermeni olaylarının çıkmasında devlet adamlarının ihmalleri, eğitimsizliğin toplumu getirdiği nokta dikkate şayandır.

Maruzatın, sadece taşrada olup bitenlerin merkeze ihbarı ve bunlardan şikayetlenme ile ilgili olmayıp çözüm önerileri de sunması bakımından ayrıca önemli olduğu düşünülmektedir. Tarihi hakikatlerin bir takım ideolojik nedenlerle bağlamından kopartılıp çarpıtılarak anlatılması bu bağlamda dönemin toplumunun dini bilgi ve becerilerinin hiç de zannedildiği gibi yeterli olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Kaynak Hakkında

Çalışmanın ana kaynağı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâller ve Journaller Fonu Dosya No: 18, Gömlek No: 30 (BOA. Y. PRK. AZJ, nr: 18/30) kayıtlı olup ed- Dâi Kâfzâde Yusuf İzzet tarafından yazılan 19 Ocak 1891 (H. 8 Cemaziyülahır sene 1308/R. 6 Kanunisani 1306) tarihli bir maruzattır(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, s. 346)¹. Maruzatın özetinde; “Adana valisinin gereği gibi görev yapmadığı. Ermenilerin fesat eylemleri. Haleb'de zuhur eden kolera Adana'ya geçtiği halde hükümetin bir tedbir almadığı. Çerkez muhacirlerin perişan bir halde oldukları” yazılıdır(BOA.Y.PRK.AZJ.; nr: 18/30 (8 C. 1308)).

Bu anlamda söz konusu arşiv fonu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Yurt içi ve yurt dışında meydana gelen bütün olaylardan anlık haberdar olmak isteyen Sultan II. Abdülhamid, bu amaçla önemli bir muhbir ağı oluşturmuştur. Muhbirlerden gönderilen resmî ve özel jurnallerle Yıldız Sarayı'nda oluşan muazzam arşiv, kendisinin tahttan indirilmesinden sonra oluşturulan askerî bir heyet tarafından jurnal evrakının büyük bir kısmı ayıklanarak imha edilmişse de devlet işlerine ait olanlar Bâb-ı Âlî'de Mahmut Kemal İnal'ın başkanlığındaki heyete gönderilmiştir. Heyet de bunları inceledikten sonra devlet işlerine ait olanları ilgili dairelere göndermiştir(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, s. 229).

Maruzatın Yazılış Sebebi

Yazarımız ed-Dâi Kâfzâde Yusuf İzzet Efendi padişaha olan muhabbetinden ve kutsal devletine olan sadakatinden dolayı ve “istihâreden²”(Öğüt, 2001, s. 333-334) sonra yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. 19 Ocak 1891'de 30 yaşında olduğunu belirten Kâfzâde muhtemelen 1861 doğumdur. Eski usul okuduğunu zikreden Kâfzâde, 14-15 yaşlarında babasından ayrılarak dört kişiden oluşan koca bir aile boyunduruğu altına girdiğini belirtmektedir. Her ne kadar kendisini eski usul eğitim alan birisi olarak tanımlasa da

¹Bu kataloglar 1262-1327/1845-1909 tarihlerini kapsayan ve arzuhâller, jurnaller, mektuplar, methiyeler, imzasız lâyiha ve mütalaalar, şahısların tebrik ve teşekkürlerini ihtiva eden belgelerden oluşmaktadır.

² Sözlükte “hayırlı olanı isteme” anlamına gelen istihâre, terim olarak “bir iş veya davranışta Allah katında hayırlı olanı kılınan nâfile bir namaz ve dua ile talep etme” mânasında kullanılır.

Avrupa'daki güncel işçi hareketlerinden haberdar oluşu, kadınların eğitimine verdiği değer, O'nu dönemin muhafazakârlarından farklı düşünen aydın bir kişi olduğunu göstermektedir.

Bu arada çalışmamızdan diğer araştırmacıların da doğrudan istifadesini sağlamak amacıyla transkript metninin de verildiğini belirtmek isteriz. Transkript kelimelerin yanlış anlaşılmasına meydan vermeyecek kadar yapılmasıyla yetinilmiştir. Metin içerisinde özel isimlere getirilen eklere kesme işareti konmuştur.

Maruzatta bir takım yazım hataları söz konusudur. Bunun nedeni kendisinin de belirttiği gibi yüksek derece eğitim almayı eski usul eğitim almış olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Kâfzâde Yusuf İzzet Bey'in değindiği konu ve tespitlerini Cizvit ve Protestanların Misyonerlik Faaliyetleri, Nusayriler, Kadınların Eğitimsizliği, Ermeni İsyân faaliyetleri ve Sahil Güvenlik Tavsiyesi, Adana'da Kolera Salgını, Kafkas Muhacirleri, Devlet Memurluğu, Adana Valisi hakkındaki görüşler, Aile Kayırmacılığı (Nepotizm) gibi birkaç başlık altına toplanmıştır.

Cizvitler ve Misyonerlik Faaliyetleri

Kâfzâde, dönemin Adana'sındaki Cizvit Cemiyeti ve misyonerlik faaliyetleri hakkında oldukça geniş bilgi vermekte ve bu konu da Osmanlı Hükümeti'nin ve özellikle padişahın dikkatlerini çekmeye çalışmaktadır. Bu cemiyet Katolik Hristiyan dünyasının önemli kuruluşlarından birisidir (Tümer, 1993, s. 40-42). Ali İsra Güngör, Cizvit Tarikatı'nın kurucusu İgnatius'un eğitim politikası hakkında bilgi verirken bunun temelinde Hristiyan doktrin ve geleneklerini aşılıp, Hristiyan bakış açısı kazandırmayı hedeflediklerini belirtmektedir (Güngör, 2011, s. 63-64). Kâfzâde Yusuf İzzet'in bunları okuduğunu düşünmüyoruz ama tespitlerinin ne denli isabetli olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemli olduğunu da düşünüyoruz.

Nitekim Kâfzâde bunların din-diyanet ve kulluk perdesi altında, insanlığı tahribe çalışan, birçok günahsızın kanına girip bu amaçla her türlü zilleti göze alan şeytanî bir kuruluş olarak tanımladığı Cizvitlerin birkaç sene evvel Adana'ya bir şube açtıklarını endişeyle zikretmektedir. Kâfzâde'ye göre bunların gerçek amaçları, kendilerinin iddia ettikleri gibi sırf insanlık adına cehaletin ortadan kaldırılması için her kesin okur-yazar olmasını sağlayarak sevap kazanmak değildir. Kâfzâde bunların merkez vilayet ve yakın yerlerde amaçlarına ulaşamayacaklarını düşünse de merkezden uzak dağlarda ve göçer olarak büyümüş saf insanları aldatmakta güçlük çekmeyecekleri kanaatindedir.

Nitekim Hassa ve İslahiye kazalarında Cizvitlerin çok büyük sevgi, takdir ve teveccüh topladığını üzüntüyle duyduğunu ifade etmekte ve bunun nedeninin de bölge halkının cehaleti olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bölge halkı eskiden beri "*vahşet ve bedevîyyet*" içindedir. Okur-yazarlığa ve padişahın eğitime verdiği desteğe iltifat etmemektedir. Bu noktada biraz daha ileri gidip "*behâyimden farkları ancak nutuklarıyla hâsıl olur*" diyerek hayvandan tek farklarının konuşabilmeleri olduğunu ve Cizvitlerin arayıp bulamadıkları şeyin de bu cehalet ortamı olduğunu düşünmektedir.

Cizvitler bu amaçla İslâhiye kazasına yakın Şıhlar köyünde 25-30 ve Hassa kazasına yakın Ekbez köyünde 5-6 kişinin yaşadığı güzel ve korunaklı binalar yaptırmışlardır. Bunlar arasında Cebel-i Lübnan ahalisinden kişilerin de bulunmasına dikkat çekmektedir. Yusuf İzzet Efendi, Cizvitlerin Osmanlı otoritesinden adeta müstesna özerk bir yaşam kurduklarını, kendilerine ait postası olduğunu ve her hafta İskenderun'a gidip-geldiklerini, hatta vilayet kordon (karantina) altındayken bile kordon memurlarına "*Frenklerin postasıdır*" diyerek dinlemediklerini belirterek her şeyleriyle mümtaz ve muntazam olmalarından endişe duyduğunu dile getirmektedir.

Hâlbuki Cizvitlere, “*neden böyle dağ başlarında birçok para sarfiyla donanımlı haneler yaptırarak ikamet ettikleri* sorulduğunda onlar, kendilerinin dindar ve insanperver olduklarını, böyle ıssız yerleri aradıklarını ve bol bol ibadet ettiklerini söylediklerini ifade etmektedir.

Bu meyanda Adana’da olup-bitenleri yakından takip ettiği anlaşılan Kâfzâde, Cizvitlerin “*verâ-yı cisr*”³ denilen yerde bahçeler arasında bir yer satın alarak bahçe kurmaya çalıştıkları duyumunu alınca oraya gidip araştırmış ise de bunu teyit edememiştir. Ancak ileride bir mektep ve manastır açılma duyumlarından dolayı kaygılarını belirtmektedir.

Aslında Cizvitlerin bölge halkıyla olan ilişkileriyle ilgili anlattıkları çok daha kaygı vericidir. İfadelerinden bizatihi şahit olmayıp, duyumlarını aktardığı anlaşılan Kâfzâde, Cizvitlerin kendilerini topluma sevdirmek için akıl almaz yollar kullandığını belirttiikten sonra bunu şöyle anlatmaktadır:

Bir çocuk soğuk bir kış gecesi hastasından bahisle Cizvit haneye gidip yardım istese, buradan bir doktorun o tatlı uykusundan kalkıp hastaya gittiğinin, hatta bununla da yetinilmeyip ilaç ile birlikte bir miktar da para bıraktıklarının anlatıldığını bundan sonra hastanın hâl ve hatırını sormak bahanesiyle Cizvit doktorun her gün o haneye çok rahat girip-çıkıldığını ve teveccühe mazhar olarak her zaman misafir edilip, yemek ikramından sonra yolcu edildiklerinin anlatıldığını belirtmektedir.

Bu gibi faaliyetlerle kendilerini halka sevdiren Cizvitler gizli de olsa Müslüman çocuklara da eğitim vermeye başlamışlardır. Kâfzâde, Cizvitlerin eğitiminden geçen bölge Müslüman çocuklarının geçmişten beri anlatılan gelen veya ayda bir görebildikleri hocalardan işittikleri ve Cizvitlerin din, devlet ve millet için ne denli tehdit olduklarına dönük telkinlerine kızarak “*hep yalan*”, bunların “*iyi, merhametli, insan suretinde birer melek olup böyle insaniyetli adamlar görülmemiştir*” diyerek tepki vermelerinden kaygılanmaktadır.

Kâfzâde’ye göre halk, Cizvitlerin Endülüs Müslümanlarının yok edilmesinden, birçok Müslümanın işkenceye maruz kalmasına sebep olmaktan habersiz olup ne denli münafık olduklarını anlamaktan da acizdir. Halk Cizvitlerin geldikleri ülke halklarının müreffeh ve rahat olduklarını zannetmektedir. Oysa memleketlerinde insanların açıklıktan intihar ettiğini, bir fabrikanın kapanmasıyla fukaraların aç kurtlar gibi ortalığa saldırdığını zikretmektedir.

Protestanların Faaliyetleri

Maruzatta sadece Cizvitlerin değil Protestanların da Adana’daki misyonerlik faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Ancak bunların Cizvitler gibi merkezden uzak tenha yerlerde Müslüman halkı kandırmakla uğraştıklarının işitilmediği zira saf halka kendilerini beğendiremese de Osmanlı Hıristiyan halkını kandırmaktan geri durmadıkları düşünülmektedir.

Protestanların Adana merkezinde kız ve erkek mekteplerinin yanı sıra bir de kızlar için yatılı “*Darü’t-talimlerinin*” bulunduğu, burada okutulan kız çocuklarının Osmanlılık fikri yerine Amerikalılık düşüncesiyle doldurulduğu ve çocukların tam bir Amerikalı olacağı kaygısı dikkat çekmektedir.

Nusayriler Üzerine Misyonerlik Faaliyetleri

Maruzatta değinilen önemli konulardan birisi de Nusayridir(Üzüm, 2007, s. 270-274; Massignon, 1997, 365-369). Adana Vilayeti’nin bazı bölgelerinde genellikle tarımla meşgul olduğu belirtilen Nusayriler için “*fırka-ı dâlle*” yani “*gaflet yolu*” veya “*sözde mezhep*” gibi ifadelerle Sünnî İslam inancı dışında “*sapkın*” olarak görülmektedir. Maruzattaki bu tanımlamalar dönemin kamu anlayışından çok da farklı olmamasına rağmen Gayrimüslim olarak telakki edilmediğinden cizye de alınmamıştır. Bunlar Sünnî inancı benimsediklerinde tashih-i itikat (inancın düzeltilmesi) deyimini kullanılmıştır(Ortaylı, 2008, s. 99; Karlangıç, 2017, s. 285). Aslında Osmanlı Devleti de bunların sünnileştirilmesi adına bir takım çalışmalarda

³Günümüz Adana / Karşıya semti

bulunmuş(Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelidemir, 2019, s. 261-283), “tashih-i itikat” edenler için mektepler açılmıştır(BOA. İ. MF., nr:2/10 (H. Rebiyülahir 1311/ M. 18 Ekim 1893)).

Burada Nusayrî toplumu üzerine hem Cizvitlerin hem de Protestanların çalışmalarında bulunulabileceği noktasında hükümet uyarılmış olsa da aslında Amerikalıların Nusayriler üzerine çalışmaları çok daha önceden başlamıştı. Mesela 6 Nisan 1886 tarihli bir belgede Mersin Protestan Mektebi Müdürü Dr. Metkeny'nin bazı Nusayri kızlarını Amerika'ya gönderdiği, bazılarını da Protestan mektebine kaydettiği belirtilmektedir(BOA. HR. TH., nr:62/82 (M.06/04/1886)). Yine 18 Kasım 1893 tarihli bir başka yazıda Ermeni mekteplerinde Müslüman çocukların bulunmadığı, ancak Mersin'deki Amerikan kız mektebinde 15 kadar Nusayri çocuğunun bulunduğu ifade edilmektedir(BOA. YMT., nr: 87/44. (H. 9 Cemaziyülevvel 1311/ M. 18 Kasım 1893)).

Maruzatta misyonerlerin yetişkinler üzerinde pek de fazla etkili olamayacağı, ancak Cizvit veya Protestanlar tarafından eğitilecek çocukların etkilenme ihtimalinin yüksek olduğu uyarısında bulunmaktadır. Ne var ki bu uyarılara rağmen Müslüman çocukların misyoner mekteplerine gitmeleri yasaklanırken aynı hassasiyet sanki İslam dışıymış gibi addedilen Nusayrî çocukları için gösterilmemiştir.

Aslında dönemin Adana Valisi Abdülhalik Nasuhî'nin merkeze gönderdiği 22 Nisan 1893 tarihli bir telgraf, Kâfzâde'nin korkusunda ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Vali, Adana'da Cami-i Kebir'de “Lihye-i Saadet-i Nebevî”(Bozkurt, 2009, s. 2-3.) törenini ziyaret etmek isteyen birkaç Nusayrî'ye camide bulunan kalabalığın saldırarak büyük infiale neden olduğu anlatılmaktadır. Olayların Adana'nın saygı duyulan hocalarından Külahîzâde Hacı Mehmet Efendi ile tesadüfen o gün orada bulunan Dağistanlı Hoca Abdül Fettah Efendi ve Nusayrilerin reislerinden İstinaf Hukuk Mahkemesi azası Garibzâde Cemal Efendilerin yerinde müdahalesiyle daha da büyümeden ancak engellenebildiği belirtilmektedir(BOA. Y. MTV., nr: 77/10 (H. 5 Şevval 1310/ M. 22 Nisan 1893)). Yine Mısır'dan Ahmet Muhtar Paşa'nın 21 Mayıs 1902 tarihli bir yazısından Adana valisinin suistimalleri yüzünden birçok Nusayri'nin Adana'yı terk ettiği ifade edilmektedir(BOA. Y.EE., nr: 129/79. (H.12 Safer 1320/M.21 Mayıs 1902)).

Amerikalı misyonerlerin Nusayrileri Protestanlaştırma çalışmaları ve isyana teşviki sonuç vermiş ve bazı Nusayrî gurupların isyanına zemin hazırlanmıştır. Nusayrîlerin muhalefet sorunu zamanla büyümüş ve bunlardan bazıları Mısır'a giderek burada “Anadolu” ismiyle bir gazete çıkarıp hilafet ve memleket aleyhine yazılar kaleme alınmıştır. Nusayrî isyan hareketleri karşısında devlet sert önlemler almak zorunda kalmıştır. İsyancıların bastırılması için asker sevk edilmiş ve misyonerlerin faaliyetlerine engel olunmaya çalışılmıştır. Bu meyanda isyana kalkışan bazı Nusayri şeyhleri de sürgüne gönderilmiştir(Keser, 2006, s. 90.; Karlangıç, 2017, s. 235).

Şiddet olaylarının büyümesi engellenmiş ise de bunun geçici olduğunun farkında olan hükümet, bunların devlete sadakatinin sağlanması adına sürgüne gönderilen Nusayrî şeyh ve reislerinden bazılarının dönmesine izin vermiştir. Ayrıca Nusayrîlerin devlet memuriyetine alınmaları, yaşadıkları bölgelere okul ve cami yaptırılıp Nusayrî din adamlarının atanması, Nusayri çocuklarının entegrasyonu adına Müslüman çocuklarla aynı okullarda okutulması gibi daha kalıcı birtakım tedbirler de almıştır. Neticede yüzyıllarca bir arada barış içinde yaşamış olan bölge insanların karşı karşıya getirilmiş olmaları aslında misyonerlerin çalışmalarının semerelerini aldıklarını göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Kadınların Eğitimsizliği Üzerine

Bir toplumu değiştirebilmenin en hızlı yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini bilen misyonerlerin bu alanda da çok ciddi çalışmalar yaptığı zikredilmektedir. Protestan ve Cizvit

kadın misyonerlerin ayrı ayrı Müslüman kadınlar üzerine çalıştıkları duyumu üzerine tahkikat yaptığını belirten Kâfzâde bu konuda Cami-i Kebir civarında ikamet eden belediye mühendisi Feşbah'ın zevcesi ile kızına ulaşır. Bu ana-kızın Müslüman toplumun hassasiyetlerinin farkında olarak hanelerine ziyarete giderken tesettürlü (takiyye yaparak) gitmeye özen göstermektedir. Bu noktada Müslüman hanımların dostluğunu kazanan bu hanım misyonerler; Müslüman erkeklerin istedikleri yerde gezip, diledikleriyle görüşüp konuşurken, kadınların bu insanî nimetlerden mahrum olarak akşama kadar hapis gibi evde bekleyip erkeklerden kaçma adetlerin çekilir şey olmadığı telkini ile Müslüman kadınları kışkırtmaktadır. Hatta misyoner kadınların kendilerinin açık saçık olarak istedikleri yerde gezip diledikleri erkeklerle görüşünce iffetimize hâlel mi geldiğini sorarak kışkırtmaları daha da ileri bir noktaya taşıdıkları ifade edilmektedir.

Kâfzâde, doğru bir tespitle asıl sorunun misyoner kadınların Müslüman kadınlar üzerindeki kışkırtıcı telkinleri olmayıp bunların cehaleti olduğunu düşünmektedir. Zira Müslüman kadınların sadece “Kelâm-ı kadim”, “mızraklı ilmihali” ve “Mevlit-i şerif-i Muhammediye” okuyarak icazetname aldıklarını, bu fırsatın dahi kadınların ancak %1'ine nasip olduğunu belirterek hem nicelik hem de nitelik bakımından kadın eğitiminin ne denli yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. Devamla nispeten bir kadın rüştiye mektebi inşasına da iltifat edilmediğinden dert yanmaktadır.

Kâfzâde, nitelikli eğitim almış Müslüman bir kadının misyoner kadına Hıristiyanlığın yayılması sırasında dökülen kanlardaki tarihi gerçekleri nazikâne anlatarak onların söylemlerini çürütüp Müslüman olmalarını dahi sağlayabileceklerine inanmaktadır. Buna karşılık valilerin çoğunun öncelikli hedeflerinin görevlerini korumak için valilikleri sırasında bir sıkıntı çıkartmamak olduğunu, bu şahsî menfaatlerini koruma gayretlerinin din ve devleti yok edecek zararlar açacağını bu nedenle de eğitim konusuna gerekli itinaı göstermediklerini, bu nedenle büyük manevî sorumluluk ve endişe duyduğunu ifade etmektedir.

Kolera Salgını ve Adana Vilayeti Yönetimi

Zararlı mikro organizmanın insan vücuduna yerleşmesi ile bulaşan kolera, XIX. yüzyılın en önemli bulaşıcı hastalıklarından birisidir. 1890'da Avrupa'dan ticaret gemileriyle İskenderun'a ve oradan Halep'e ulaşan kolera salgını toplam 246 kişinin ölümüne neden olmuştur (Bayraktar, 2004, s. 3; Çalışkan- Eyicil, 2019, s. 1289-1319). Kâfzâde'ye göre Adana valiliği birçok konuda olduğu gibi kolera ile de gereği gibi mücadele etmemiştir. Nitekim kolera'nın Halep'te görülmesi üzerine padişahın buyurduğu gibi temizlik ve diğer gerekli şeylere dikkat edilmemiştir. Hatırı sayılır masraflarla birçok kordon oluşturulmasına rağmen yine de kolera hastası olan bazı kişiler Adana'ya ulaşmış ve bu durum ahali arasında korkuya neden olmuştur. Hatta o vakitler tabipleri toplatarak Adana'nın temizliğinden bahisle rapor vermelerini emretmiş ise de hekimler reddetmiştir.

Maruzatta korkunun nedeni olarak vilayet yönetiminin basiretsizliği zikredilmektedir. Zira vilayet yönetimi önce “*Ey ahali memleketimizde kolera zuhur etti. Herkes evinin dükkânının önüne tezek, katran ve saman yakarak ve asidini yok edecek konyak içmeye devam eyleyecek. Tanzifata dikkat edecek işte hükümetin emri budur*” diyerek çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı korku ve paniği arttırarak doktor ve ilgililer de dahil olmak üzere halkın büyük bir kısmının Adana'yı terk ederek kırsala çekilmesine neden olmuştur. Ancak Adana'nın terk edilmesi üzerine bu defa;

Ey ahali hiç korkmayın bu illet kolera değilmiş. Adi bir hastalıkmiş. Herkes evinde otursun, bir yere gitmesin. Şu kadar var ki tanzifata dikkat etsin. Asidini isti'mal eylesin. Konyak içsin. Evinin dükkânının önünde saman katarak tezek yakсын. İşte hükümet böyle emrediyor

diyerek yeni bir ilan yapmışlardır. Vilayet yönetiminin yetersizliği olarak zikrettiği bu tavır da halkı korku ve paniğe itmiştir.

Maalesef Kâfzâde alınan tedbirleri eleştirirken; “eğer vilayet erkânının böyle tedbirlerine kalsaydık birçok kişi ölürdü. Lakin mücerret duaya icabet sayesinde ahali öyle beladan azat edilmiştir” diyerek halkın kolera belasından alınan tedbirlerle değil de duayla kurtulduğunu belirterek bu kurtuluşu irrasyonel sebebe bağlamaktadır. Tabii o zaman Halep halkı dua etmemiş miydi? O nedenle mi 256 kişi ölmüştür? diye düşünmeden etmek mümkün değildir. Kâfzâde’nin alkollü içecek olan konyağın haram olmasına rağmen salgına karşı bir önlem olarak teşvikten rahatsız olduğunu düşünmek de mümkündür.

Kafkas Muhacirleri Meselesi

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin önemli iskân yerlerinden birisi de Adana Vilayeti’dir (Bayraktar, 2008, s. 45-72; Bayraktar, 2008, s. 129-144; Bayraktar, 2007, s. 405-435). Bu meyanda Mart 1891’de Adana’ya beş bin (5.000) yeni Çerkez muhaciri daha gönderilmiştir. Aslında bu kafilenin iskânı 1890’da başlamış, ancak kolera ve kıtlıktan dolayı aksamış ise de 1891’de iskân işlemi tekrar kaldığı yerden devam etmiştir (Bayraktar, 2007, s. 405-435).

Olayın şahidi olan Kâfzâde, muhacirlerin iskânı sırasında büyük aksaklıkların olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre o soğuk ve yağmurlarda ateşsiz kalan muhacirler canlarından usanmışlardır. Günlük tedarik edilebilen birkaç araba ve deve ile bir arabaya 15-20 kişi çoluk çocuk, birbiri üstüne yığılarak Misis ve Muhacirin nahiyelerine gönderilerek güya oralara misafir verilmişlerdir. Ancak Misis Köprüsünün şehir tarafındaki dükkânlarında bile yer kalmamıştır.

Kâfzâde’nin şahit olduğu bir olay muhacirlerin içinde bulunduğu perişan durumunu yeterince göz önüne sermektedir. Buna göre Misis’te yol içinde, çamur üstünde yağmur altında kalmış kadınlardan biri doğum yapmış ve sıcak bir yere ihtiyacı olduğundan erkeklerinden birisi gelerek ancak işaret diliyle yalvarıp ağlayarak karısı için yardım istemiştir. Orada bulunan ve Kâfzâde’nin “gayet dindar ve hamiyet-i İslamiye ile göz kamaştıran” kişi olarak tanımladığı Adana Talî Taburu binbaşısının yardımıyla bir yer bularak yerleştirilmiş ve bu durum herkesi mutlu etmiştir.

Maruzatta, Misis’e gönderilen Kafkas muhacirlerinin buradaki perişan durumlarını vilayete çektikleri telgraflarla anlatmaya çalıştıkları ancak bu çabalarının karşılıksız kaldığını görerek Adana merkeze gittikleri burada ise sefil ve şaşkın şaşkın gezdikleri üzüntü ile anlatılmaktadır. 15-20 gün boyunca takım takım Adana’ya gelen Çerkez muhacirler, tren istasyonlarında yağmurun altında beklemek zorunda kalarak durumlarını Vali Paşa’ya anlatmaya çalışmışlardır. Muhacirlerin sefaletleri her geçen gün daha da artmakta ve Müslümanları ziyadesiyle üzdüğünü belirten Kâfzâde, muhacirlerin sorunları olmasaydı ailelerinin yanına giderek ortalıkta gezip sürünmezlerdi diyerek de muhacirlerin haklı olduğunu belirtmektedir.

Maruzatta, muhacirlerin daha Mersin’e gelmeden önce yeteri kadar iskân yerlerinin tespit edilerek nakliye araçlarının hazırlanması ve hazırlanan mahallere gönderilmesi gerekirken bunların Adana’ya geldikten sonra birkaç arabayla cami, mescit, medrese ve hanlara ancak bir haftada yerleştirilebildiğinden bahsedilmektedir. Öte yandan yaylacı adamlar olan Çerkez muhacirlerinin asıl iskân edilecek oldukları yere mart ayından sonra gönderilir veya gelişleri uzun sürerse sıcak havasının vahametiyle Misis ve Muhacirin nahiyelerinde çok sayıda ölümlerin vukua gelebileceği uyarısında bulunmaktadır.

Ne var ki muhacirler bu denli perişanken Vali Paşa’nın kendi âleminde etraftan gelen kölelerle zevk ve sefasına bakarak bölge çocuklarının ahlaklarını da bozarak devlet ve memleket işlerinin nasıl olduğuyla ilgilenmediğinden de yakınılmaktadır.

Adana Ermeni İsyancıları Hakkındaki Görüşler:

Maruzatta, Kozan'ın Katogigosluk merkezi olmasının Adana Vilayeti'nin önemini arttırdığı bu itibarla Ermeni isyan hareketlerinin dikkate alınıp araştırılması gerekirken hiç dikkate alınmadığı ifade edilmektedir. Zira ihtilal delillerinin bulunmasından şüphe edilen kilise temsilcisinin “İşte kilisemizin anahtarları gidin arayın bir şey bulunursa cezama razıyım” demesine aldanan valinin bu kişiyi anahtarlarıyla beraber bıraktıktan sonra yanındakilere; “öyle bir şey olsa hiç bu kadar cesaretle konuşabilir miydi?” demiş olduğunu duyduğunu belirttikten sonra aslında bu tavrın tam da böyle sıkışmış bir kişiden beklenmesi gereken tavır olduğunu da ifade etmekten çekinmemiştir.

Bundan sonra güya kilise gözetim altına alınmak üzere nöbetçi gönderildiğini hâlbuki ihtilalcilerin hane ve çiftliklerinin arattırılarak hiç olmazsa bulunacak evrakların incelemesi gibi bir tedbir fırsatının kaçırıldığını belirterek Ermeni olaylarının göz göre göre alınmayan tedbirler sonucu başladığını ifade etmektedir.

Telgraf İdaresi ve Ermeni İsyancıları

Bir devlet için her kurum önemlidir ama bazı kurumlar daha da önemlidir. Dönemin şartları içerisinde önemli kurumlardan birisi de hiç kuşkusuz telgraf idaresidir. Maruzatta devletin “*ruhu'l-esrarı mesabesi*” olarak tanımlanan telgraf idaresinin Cizvit misyonerleri ve Ermeni isyancıları için uygun ortam yarattığı iddiasında bulunmaktadır. Buna göre Telgraf İdaresi Müfettişi Odi, Fransa Devleti vatandaşı olup Cizvitlerle mezhep birliği söz konusudur. Nitekim muhabere memurları tarafından vaktiyle vilayet makamına verilen ihbarname her nasılsa kapatılması da bu yüzdendir. Yine iki sene önce Cizvitler stajyer olarak bir Ermeni Cizvit'ini Adana telgrafhanesine yerleştirmişlerdir. Ancak başmüdürlüğe yapılan bir ihbar üzerine dönemin Adana Valisi Hacı Hasan Bey tarafından yapılan soruşturma üzerine bu kişinin Cizvit olduğu tespit edilerek işten atıldığını hatırlatmaktadır. Yine maruzatta mevcut Fransızca muhabere memurunun bir Ermeni olması endişe verici bir durum olarak görülmektedir. Aslında kısa süre sonra baş gösterecek olan Ermeni olayları kaygıların ne denli haklı olduğunu bize göstermektedir.

Ayrıca Adana merkez ve bağlı yerlerdeki telgraf merkezlerinde Ermenice bilen ancak Müslüman ve güvenilir kişilerin tayin edilmesi gerektiği, böylece şüpheli mektupların bir Ermeni tarafından tercüme edilmeyebileceğini, oysa devletini milletini seven dindar bir memurun tercümelerinin daha güvenli olacağını ve devletin bundan pek çok istifade edebileceği düşünülmektedir. Maruzatta ayrıca telgraf müfettişleri ile ilgili de bir takım uyarılar söz konusudur. Devlet ve millet işlerinin aksamaması adına bütün merkezleri belirli zamanlarda kontrolden geçirmek için hareket halinde olması gereken müfettişlerin bunu ihmal ettiklerinden şikâyet edilmektedir. Müfettişlerin ücretsiz olduğundan trene binerek Tarsus'a ve Mersin'e giderek gezintiye çıkarken Anamur, Pozantı, Kozan Cebel-i Bereket gibi vilayetin uzak yerlerinde bulunan merkezlere gittiklerinin duyulmadığı uyarısında bulunmaktadır.

Ermeni Olayları ve Devlet Memurluğu

Maruzatta, Ermeni olaylarının büyümesine sorunun ciddiyetini anlamamış yöneticilerin etkisi ile ilgili dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Kâfzâde'nin tespiti Ermeni olayları sırasında Kozan'da görevlendirildikten sonra burada istifa eden bir polis memurunun istifa gerekçesini anlatımına dayanmaktadır. Ermeni olayları başlayınca Kozan'da görevlendirilen memurumuz Mutasarıf Paşa ile görüşmüş ve görevlendirme nedeninin Ermeni olayları olduğunu öğrenerek işe başlamıştır.

O sırada Antakya'dan gelen birkaç Ermeni'nin üzerinde farklı dillerde yazılmış mektuplar görülerek incelenme başlatılmış ve mektupların pulsuzlukları gerekçe gösterilerek şüpheliler alıkonulup kovuşturma derinleştirilmiştir. Şüpheliler mektupların Katogikos vekili

olan Piskopos'a olduğunu söyleyince polis memuru, Mutasarrıf Paşa'dan böyle mektupların gizli saklı olamayacağı, belirttikten sonra "bunları tercüme ettirilmelerini tensip buyurursunuz zannederim" deyince Mutasarrıf Paşa'nın, "Mademki Piskopos Efendi adına yazılmış götür de ver" cevabını alınca çok büyük şaşkınlık yaşamasına rağmen götürüp vermek zorunda kalmıştır. Bu sorumsuz tavırdan sonra polislikten soğuyarak istifa etmiştir.

Hâlbuki devlet, kurumlarıyla, memurlarıyla vardır. Öte yandan devletin kendisi için çalışan fedakâr memura ihtiyacı varsa, memurun da gerektiğinde haklarını koruyacak, gözetecek devlete ihtiyacı vardır.

Sahil Güvenlik Tavsiyesi

Maruzatta değinilen konulardan birisi de Ermeni isyanlarının engellenmesi için yapılması gerekenler konusudur. Bu meyanda Zeytun İsyanı'nın Yumurtalık taraflarından bir gemi barutun Ermeniler tarafından aşırılmasının neden olduğu yönündeki duyumu dikkat çekmektedir. Oysa sahillerde güvenliğin sağlanmasıyla benzeri olayların yaşanmayacağını düşünmektedir. Ayrıca Ermenilere silah ve barutun satılmasının yasaklanmasının gerektiğini de hatırlatmaktadır.

Alman Arkeologların Kazı Çalışmaları Üzerine

Kâfzâde'nin değindiği önemli konulardan birisi de Cebel-i Bereket (Bugünkü Osmaniye İli) taraflarında o sırada Almanlar tarafından yapılan arkeolojik kazılar olup bu bağlamda verdiği bilgiler Almanya'ya kaçırılan kazı eserlerinin nasıl kaçırıldığını da izah etmektedir(Kınal, 1974, s. 243)⁴. Bu kazılarda büyük bir kapı ve iki taraftan gayet büyük taştan iki aslan heykeli çıkaran Almanların çalışmalarını denetlemek üzere görevlendirilen kişinin gece-gündüz içirip aklı başından gidecek derecede alkolün etkisine aldıkları belgeli olarak haber alındığını ve bundan dolayı bu kazılardan gereği gibi istifade edilemeyeceğini üzüntü ile belirtmektedir.

Adana Valisi Hakkında

Dönemin Adana valisi Rumeli Beylerbeyliği görevinde de bulunmuş olan Şakir Paşa'dır. Ocak 1890-Mart 1892 yılları arasında Adana valiliği yapmıştır(Karlangıç, 2017, s. 129). Maruzatta Vali Paşa ile ilgili çok ağır ithamlarda bulunulmaktan geri durulmadığı görülmektedir. Kâfzâde'ye göre vali bunamış ihtiyar biri olduğundan devlet ve millet işini tamamen unutmuştur. Adana'ya geldiğinden beri zevk ve sefaya dalarak devlet ve millete faydalı bir iş yapmamış ve ahaliyi üzmüştür. Bu noktada vali ile ilgili şikâyetleri birkaç altında toplamak gerekirse bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Nepotist Tutum: Vali Paşa, kimi zaman mevcut memurları istifaya mecbur ederek veya bir kulp takıp işinden el çektirerek, kimi zaman yeni memuriyet oluşturarak (işe göre adam değil, adama göre iş) kendine mensup veya yakın adamları bu görevlere getirtmektedir. Devletin cayır cayır maaş ödediği emrindeki bu kişilerden polis olanlardan üç tanesi evlerinde özel işleri ile meşgul olarak yerel güvenliği yüz üstü bırakmaktadır.

Ahlakî Problemler: Muhacirlerin gelişi nedeniyle Mersin'e giden vali, burada bulunduğu müddetçe hemen her gün atına binerek arazi müfettişi gibi küçük memurun evine gitmiştir. Oysa ecnebilerle dolu olan Mersin'de bu ziyaretin sebebi herkesin malûmu olduğundan bu durum halk nezdinde itibarını kaybetmesine neden olduğu gibi hükümete de zarar vermektedir. Hatta kolera salgını esnasında bile Mersin'den ayrılmak istememiş ise de

⁴ Kâfzâde'nin bahsettiği kazı muhtemelen 1888-1902 yılları arasında Alman Arkeologlar Carl Human ve Felix von Luschan' bugün Gaziantep ili İslahiye İlçesi Zincirli Höyük kazıları olmalıdır. Bu kazılarda kapıyı koruyan beş aslan heykeli ortaya çıkarılmış olup bu eserlerin büyük bölümü Almanya'ya götürülmüştür.

Tarsus-kordon memurlarının şiddetli muhalefeti ile mecburen Adana'ya dönmek zorunda kalmıştır.

Valinin Safahaneleri: Kâfzâde valinin Adana'da birçok gizli "safa hanesi" olduğunu iddia etmekte ve bunlar hakkında geniş malumatta sunmaktadır. Bunlardan biri yakın zamanda tren istasyonunun ilerisinde satın almış olduğu bir bağ içerisindedir. Buraya iki günde bir gitmektedir. Bir diğeri de reji nazırının hanesi diyerek ağır bir ithamda bulunmaktadır. Buraya da hiç olmazsa haftada bir defa gitmektedir. Kimsenin bir şey sezmemesi için de at hanenin arkasında ki özel yolu kullanmaktadır. Maiyyet çavuşlarından birisi de evin önünde beklerken kendisini de yukarıda madamının yanında üç dört saat vakit geçirmektedir. Yine haftada iki gün evrak müdürü kalemdeyken hanesine gidip bir hayli oturmaktadır. Bazen de tren direktörünün yanına uğrayıp, madamların koltuğuna girerek yukarıya çıkardıkları söylenmektedir.

Kâfzâde'ye göre; varlık nedeninden habersiz ve safa deryasına dalmış böyle bir valinin herkesin işine yaradığından ne Vilayet İdare Azaları ve ne de diğer etkili insanlar şikâyetçidir. Bu itibarla kimse ses çıkarmamakta ve hatta "gündüzü sâim gecesi kaim" yani "dindardır" diyerek bir de yalan şahitlik edecek kadar işlerin çığırından çıktığını düşünmektedir. Bununla birlikte İslam kaygısı ve milli hassasiyeti olanlar ise mevcut durumu hükümete bildirmekten korktuğu için şikâyetçi olamamaktadır. Aksi halde evini başına yıkarlar diye açıklamada bulunmaktadır.

Adana valisinin icraatlarına yönelik eleştirilerinin pek çok noktada haklılık payı olsa da hepsinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim Adana valisinin ihdas ettiği belediye mühendisliğiyle ilgili olarak "belediye kabileliği ve asla lüzum görülmeyen sonradan türetilmiş memuriyet" diyerek bahsetmesi bize Kâfzâde'nin devletin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden yapılanma sürecini anlamadığını göstermektedir(Karlangıç, 2017, s. 195).

Aynı şekilde Adana halkının "aylıklı ve bir daireye mahsus bir ebeye ihtiyacı yok, belediye sandığından boş yere ayda beş yüz kuruş vermeye müsait değildir" diyerek valinin ebe atamasının eleştirilmesi gerçekten yadırganacak bir durumdur diye düşünüyoruz. Yine Adana Hükümet Konağı'nın karşısında yıllık 35-40 lira kira geliri bulunan belediye bahçesinin kiraya verilmediği gibi maliye sandığından da beş bin kuruş sarf ettirerek bahçe içerisinde ve ırmağın kenarında park yapmasını "kendisi için gizli bir safa hane yaptırması" olarak değerlendirmesi dikkat çekmektedir.

Aslında maruzatta Adana valisi ve bölge ile ilgili ortaya konan iddia ve değerlendirmeler, günümüzdeki bilimsel çalışmalar ve dönemin yazılı diğer kaynaklarında verilen bilgilerle pek çok noktada örtüşmektedir(Karlangıç, 2017, s. 134-142)⁵. Mesela maruzattan 17 yıl önce 1864'te İslahiye ve Hassa Kazaları halkı hakkında bilgi veren ve bu kazaların da kurucusu olan Cevdet Paşa da benzer tespitleri yapmaktadır. Kâfzâde Yusuf İzzet gibi Cevdet Paşa da İslahiye Kazası'nın İslamî bilgi ve yaşamları hakkında bilgi verirken; "Burada İslâm'ın sadece adı var"(Cevdet Paşa, 1991, s. 130) diyerek acı gerçeği ortaya koymaktadır. Yine Gazeteci Ahmet Şerif'in 1909 tarihinde İslahiye ile ilgili "Burada halktan birine kimin ümmetisin diye sorulsa kimse Muhammed (AS) ümmeti olduğunu bilmez kendi ağalarının ismini vererek o kişinin ümmeti olduklarını zannederler" diyerek aradan geçen yılların Hassa ve İslahiye için çok da bir şey değiştirmedini ortaya koymaktadır(Ahmet Şerif, 1999, s. 167).

⁵ Nitekim Şakir Paşa için müziğe ve alkole olan düşkünlüğü ile bilindiği, Adana-Mersin demiryolunda işleyen trenlerin imdat işaretini çekip sürekli durdurmasını engelleyemeyen Demiryolu Şirketinin, Paşa'nın evinin önüne bir istasyon binası yaptırmak zorunda kaldığı ve bu istasyonun da valinin adıyla anılır olduğu belirtilmektedir. Ayrıca; Adana Valisi Ziya Paşa'nın Adana yöneticileri arasında yaygın olan rüşvet ve yolsuzluklarla mücadele etmiştir.

Elbette bu cehalet durumu sadece Adana ve çevresine has değildir. Nitekim Yanya Vali Vekili Ahmed Hıfzı Pasa tarafından sunulan ve Premedi Kasabası ile ilgili 31 Temmuz 1886 tarihli layihada; İslâm'dan ibaret olan köy halkının çoğunun vahşet ve cehalet halinde olduğu, bunlarda mektep namına bir şeyin bulunmadığı, bazı köylerde cami bulunsa da dini akaiden nasibini alamadığı bu nedenle camilerin kapalı, tekkelerin ise mekşuf ve ma'mûr olduğunu belirtmektedir(BOA. MK. MKT. nr: 92/75). Yine Arnavutluk'un Toskalık İslam halkının akaid ve İslam şeriat ve dinin ne demek olduğunu bilmeyecek derecede cehalet ve dalalet içinde olduğunu bu halin devamının doğru olmadığı belirtildikten sonra önünün alınmasını istemektedir(BOA.MK. MKT. nr: 92/75. (29 Şevval 1303 ve fi 19 Temmuz 1302)).

Sonuç

Çalışma konumuz olan maruzat, bir din adamının gözüyle genelde ülkenin özelde Adana Vilayeti'nin o günkü siyasal, sosyal, kültürel ve eğitim durumunu yansıtması bakımından önemli olup birçok olaya ışık tutmaktadır.

Bu bağlamda bölge insanının çok büyük sevgi, takdir ve teveccühünü kazandığı ifade edilen Cizvit ve Protestan misyonerlerinin başarısının altında bunların Müslüman topluma dönük müşfik ve fedakârane çalışmalarının yanı sıra Müslüman halkın cehaletinin de etkili olduğu tespiti bizce dikkate değer bir noktadır. Öyle ki Müslüman toplumunun bırakın çağdaş bilgi birikimini en temel İslamî bilgilerden dahi yoksun olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Kâfzâde toplumun kurtuluşunun sadece erkeklerin değil kadınların da eğitilmesiyle mümkün olabileceğini bu nedenle kadınlara dönük medrese değil de rüştiye mekteplerinin açılmasını istemesi Sultan II. Abdülhamid'in hız verdiği modern eğitim kurumlarının toplumun muhafazakâr tabanında da kabul gördüğünü göstermesi bakımında önemlidir diye düşünüyoruz.

Bölgede önemli bir nüfusa sahip olan Nusayriler üzerine misyonerlik faaliyetleri önemli ölçüde başarıya ulaşarak Hıristiyanlaştırılması bölgede Sünni Müslüman toplum ile gerginliği artarak çatışmaya dönüşmesi misyonerler açısından başarı olarak değerlendirmek mümkündür. Misyonerlerin bu çalışmaları devletin de dikkatini çekmiş ve kontrol altına alınmaya çalışılmış ise de başarılı olduğunu söylemek zordur.

Bugün olduğu gibi geçmişte de devlet ve toplum hayatını sarsıcı salgın hastalıklar söz konusudur. Bu bağlamda Halep'te baş gösteren bir kolera salgını karantina uygulamalarındaki zafiyet nedeniyle kısa zamanda Adana'ya ulaşmıştır. Salgın karşısında yerel yönetimin temizliğe dikkat edilmesini, evlerin önünde katran ve tezek yakılmasını ve haram olmasına rağmen konyak içilmesine teşvik edilmesi dikkat çekmektedir. Kâfzâde konyak içilmesi önerisinden rahatsız olmuş ve Adana'nın kurtuluşunun alınan bu tedbirlerle değil mücerred duaya bağlaması meslekî hassasiyetinin bir noktada öne çıkmasına engel olmadığını göstermektedir.

Maruzatta Adana ve çevresinde Ermeni olaylarının çıkacağı öngörülmüş olması bir tesadüf değil o anki gelişmeleri doğru değerlendirmesinin bir sonucudur. Eğer maruzatta ifade edilen uyarılar dikkate alınmış olsaydı Ermeni olaylarının muhtemelen olmayacağını düşünmek çok da yanlış olmayacaktır.

Maruzatta Adana valisi ile ilgili çok ağır itham ve iddialar bulunmaktadır. Ancak biz bunların doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak vali ile ilgili iddialar doğru ise vahim bir durum var demektir. Eğer doğru değil ise iftira atılmış olur ki bu da daha az vahim bir durum değildir. Zira iddialarda bulunan kişi din adamı olup imamdır. Gerçekten de hassas bir dönemde Adana valisi olan bir kişiden beklenmeyecek tavırlar devletin içine düştüğü çıkmazı gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Bütün bunlara karşın valinin “Cuma Namazı için olsun camiye geldiği pek az görünür” diyerek camiye gelmemesinden şikâyetçi olması pek de anlamlı değildir. Zira böyle birinin camiye gelmemesi dine ve inanca gelmesinden daha az zarar verecektir.

Atanmış yerel yöneticilerin bilgisizliğinin yanı sıra şahsi ikbal kaygıları, zevk ve sefaya düşkünlükleri, kamu işlerine ilgisizlikler, istihdamda bir türlü engellenemeyen adaletsizlik ve nepotizm gibi müzmin hastalıklar, yanlış kararları da beraberinde getirmiştir.

Son olarak maruzatta günümüzden 150 yıl önce Rusların sebep olarak Çerkezlerin vatanları terk ve Adana’ya hicretleri sırasında yaşadığı acı dolu sahnelerin bir benzerinin 150 yıl sonra yine Rusların ama bu defa Ukraynalılara yaşattığı göç ve acılar tarihin hiç durmadan tekrar ettiğinin acı bir örneği olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

BOA. MK. MKT. NR: 92/75

BOA. Y.PRK.AZJ.; NR: 18/30

BOA. İ. MF., NR:2/10

BOA. HR. TH., NR: 62/82

BOA. YMT., NR: 87/44

BOA. Y. MTV., NR: 77/10

BOA. Y.EE., NR: 129/79

2-Araştırma Eserleri

Ahmet Şerif.(1999). Anadolu’da Tanîn, (Hazırlayan Mehmet Çetin Börekçi), I. TTK Yay. Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (2010). T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, İstanbul.

Bayraktar, H.(2007). Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ.

_____. “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859–1861)”, Bilig Dergisi, Sayı 45, Bahar 2008, s.45-72;

_____.(2008). “Girit’ten Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 172, 129-144.

_____.(2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22 Güz, 405-435.

Bozkurt, N.(2009). “Sakal-ı Şerif”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 36, 2-3.

Cevdet Paşa.(1991). “Tezakir”, (Hazırlayan: Cavid Baysun),TTK Yay., 21-39, Ankara.

Çalışkan, A. – Eyicil, A.(2019). “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, [ttp://busbed.bingol.edu.tr](http://busbed.bingol.edu.tr), Yıl/Year: 9, Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 18, Güz/Autumn, 1289-1319.

Çelikdemir, M. (2019). Maarif Müdürü Halil Kemal Bey ve Antakya Nusayrileri Hakkındaki Layihası, Hatay, Anavatana Katılışın 80. Yıl Armağanı, Hiper Yayın, Ed.Ahmet Gündüz vd., İstanbul, 261-283.

-
- Güngör A. İ.(2011). *Cizvitler ve Katolik Kilisesindeki yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Massignon, L.(1997). “Nusayriler”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, MEB. Yayınları, 9, 365-369.
- Ortaylı, İ.(2008). *Osmanlı’da Milletler ve Diploması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ögüt, S.(2001). “İstihâre”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 23, 333-334.
- Karlangıç, O.(2017). *I. Meşrutiyet’ten Mondros Mütarekesi’ne Kadar Adana (1876-1918)*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa.
- Keser, İ.(2006). *Dinamikler ve Kamusal Alan Farklılaşması: Adana Nusayrileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kınal, F.(1974). *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, VUI.
- Üzüm, İ.(2007). “Nusayrilik”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul ,33, 270-274.
- Tümer, G.(1993). “Cizvitler”, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul, 8, 40-42.
-